

TOMASZ KALISZ

ORCID: 0000-0002-9751-3616

Uniwersytet Wrocławski

tomasz.kalisz@uwr.edu.pl

Prokurator jako organ nadzoru penitencjarnego — od pełnej kontroli do utraty pozycji organu postępowania wykonawczego

Słowa kluczowe: kara pozbawienia wolności, prokurator, niezawisłość sędziowska, nadzór penitencjarny, izolacja penitencjarna.

THE PROSECUTOR AS A PENITENTIARY SUPERVISION AUTHORITY — FROM FULL CONTROL TO THE LOSS OF THE POSITION OF AN AUTHORITY OF EXECUTIVE PROCEEDINGS

Abstract

This paper discusses the evolution of the position and role of the prosecutor in the course of shaping the institution of penitentiary supervision. Penitentiary supervision is the process of examining (controlling) the activities of the bodies established to carry out isolation measures, combined with the possibility of assistance, influence and modification of this activity. In the past, the scope of the prosecutor's influence on the functioning of the broadly understood criminal justice system was much greater. The evolution from prosecutor supervision, through prosecutor-court supervision, to the current model of only judicial supervision, is an interesting example of a clash between two competing participants in criminal proceedings. Judicial penitentiary supervision has turned out to be more effective, and, above all, it is a guarantee of lawful and humane execution of imprisonment and pre-trial detention. The prosecutor's supervision, especially in the period after the adoption of the 1969 Executive Penal Code, did not enjoy the same prestige as that of a judge. Prosecutors are not an independent body like judges and it was difficult to consider their decisions fully impartial. The study is a historical analysis. The time range is determined by two important normative regulations. The beginning is the decree of the Chief of State of 8 February 1919 on temporary prison regulations, where the term penitentiary supervision (performed only by a prosecutor) appears for

the first time in Polish legislation. The closing date is the adoption on 6 June 1997 of the Executive Penal Code, introducing only judicial penitentiary supervision and removing it from the scope of prosecutors' powers.

Keywords: imprisonment, prosecutor, judicial independence, penitentiary supervision, penitentiary isolation.

Celem opracowania jest ukazanie, jak zmieniała się pozycja i rola prokuratora w kontekście jego wpływu na bezpośrednie funkcjonowanie systemu penitencjarnego. Przedmiotem analizy jest instytucja nadzoru penitencjarnego, rozumiana jako proces badania (kontroli) działalności organów powołanych do wykonywania środków izolacyjnych, połączony z możliwością pomocy, wpływu, a także modyfikacji tej działalności. Prokuratura wykonuje zadania głównie w zakresie ścigania przestępstw oraz stoi na straży praworządności. W przeszłości jej wpływ na funkcjonowanie szeroko rozumianego systemu wymiaru sprawiedliwości karnej był zdecydowanie większy. Ewolucja od nadzoru prokuratorskiego, poprzez nadzór prokuratorsko-sądowy, aż do obecnie funkcjonującego modelu sędziowskiego¹ to interesujący przykład ścierania się dwóch wariantów modelowych — istotnych w zakresie nadzoru i kontroli nad procesem karania sprawców czynów zabronionych — który warto szerzej omówić.

¹ Problem ścierania się tych wariantów w różnych zakresach omawiają wskazane niżej prace, które w różnym zakresie czasowym i problemowym prezentują wskazane zagadnienia. Zadaniem tego opracowania jest pokazanie całego przekroju tych zmian. Zob. J. Śliwowski, *Sądowy nadzór penitencjarny — nowa instytucja prawa i postępowania karnego*, „Nowe Prawo” 1959, nr 5; *idem*, *Sądowy nadzór penitencjarny w ustawodawstwie polskim*, „Przegląd Penitencjarny” 1963, nr 1; *idem*, *Sądowy nadzór penitencjarny*, Warszawa 1965; S. Paweła, *Model i funkcje sądu penitencjarnego (w świetle projektu kodeksu karnego wykonawczego)*, „Przegląd Penitencjarny” 1969, nr 1; *idem*, *Kodeks karny wykonawczy. Nadzór penitencjarny według k.k.w.*, Warszawa 1971; S. Walczak, *Nadzór penitencjarny nad wykonaniem kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania w PRL*, [w:] *idem*, *Prawo penitencjarne. Zarys systemu*, Warszawa 1972; Z. Świda-Łagiewska, *Sądownictwo penitencjarne jako instytucja procesowa*, Warszawa 1974; E. Hansen, *Problemy nadzoru penitencjarnego*, Warszawa 1976; E. Hansen, J. Śliwowski, *Nadzór penitencjarny w PRL*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny” 1982, nr 2; E. Janiszewska-Talago, *Wykonywanie nadzoru penitencjarnego przez sędziego penitencjarnego i prokuratora w świetle przepisów wykonawczych*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sądowego” 1983, z. 16; P. Wierzbicki, *Nadzór penitencjarny*, [w:] *Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy. Praca zbiorowa*, red. P. Wierzbicki, Warszawa 1988; S. Paweła, *Narodziny i rozwój sądowego i prokuratorskiego nadzoru penitencjarnego*, [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988*, red. A. Marek, Warszawa 1990; S. Lelental, *Nadzór nad wykonywaniem kar*, [w:] *idem*, *Prawo karne wykonawcze*, Warszawa 1990; P. Sobota, *Nadzór penitencjarny*, [w:] *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa*, cz. 2, Warszawa 1997; L. Bogunia, *Kilka uwag o regulacji nadzoru penitencjarnego w ustawodawstwie polskim z 1997 r.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa J. Wąsika*, red. L. Bogunia, Wrocław 1999; J. Śpiewak, *Zakres nadzoru penitencjarnego według kodeksu karnego wykonawczego z 1997 r.*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2000, nr 26; T. Kalisz, *Sędziowski nadzór penitencjarny. Polski model nadzoru i kontroli nad legalnością i prawidłowością wykonywania środków o charakterze izolacyjnym*, Wrocław 2010.

Zakres czasowy analizy wyznaczają dwie ważne regulacje normatywne. Pierwsza z nich to dekret Naczelnika Państwa z 8 lutego 1919 roku w sprawie tymczasowych przepisów więziennych, w którym po raz pierwszy w polskim ustawodawstwie pojawił się termin „nadzór penitencyjny” (realizowany wyłącznie przez prokuratora). Niniejsze omówienie zamyka uchwalenie ustawy z dnia 6 czerwca 1997 roku — Kodeks karny wykonawczy, która wprowadziła wyłącznie sędziowski nadzór penitencyjny i rezygnację prokuratorów z wykonywania działań w tym zakresie.

W pierwszym okresie po odzyskaniu niepodległości główny wysiłek skierowany został na przejmowanie jednostek penitencyjnych oraz rekrutację i szkolenie kadry więziennej. Do podstawowych wyzwań należało zaliczyć stworzenie podstaw organizacyjnych funkcjonowania struktur więziennych². Odrodzone państwo odziedziczyło trzy różne systemy penitencyjne, oparte na przestarzałych założeniach represyjnego i odwetowego modelu oddziaływania na skazanych. Celem polskich władz stało się zatem wypracowanie własnego, jednolitego systemu więziennictwa, w pełni nawiązującego do progresywnych modeli penitencyjnych, które w tym czasie charakteryzowały najnowsze rozwiązania w tym zakresie³.

Początkiem działań w tym zakresie był Dekret Naczelnika Państwa w sprawie tymczasowych przepisów więziennych z 8 lutego 1919 roku⁴. Zgodnie z art. 9 tego aktu naczelnicy więzień podlegali w sprawach penitencyjnych i dyscyplinarnych nadzorowi prokuratorów. Zakres kognicji wynikał z położenia jednostki penitencyjnej (okręg, w którym znajdowało się więzienie). W miejscowościach, w których nie było siedziby prokuratora, do czynności nadzorczych mógł zostać oddelegowany podprokurator. W przypadku braku tego ostatniego Minister Sprawiedliwości zlecał zadania nadzorcze sędziemu śledczemu lub sędziemu pokoju. W odniesieniu do wszystkich jednostek penitencyjnych położonych na terenie okręgu danego sądu apelacyjnego tak zwany naczelny nadzór dyscyplinarny i penitencyjny sprawował właściwy prokurator apelacyjny. Dekret nie określał szczegółowego zakresu czynności nadzorczych. Nadzór prokuratorowski nie obejmował spraw administracyjnych i gospodarczych, które zostały przekazane do właściwości okręgowych dyrekcji więziennych⁵. W dekrete możemy znaleźć dwa instrumenty (środki) nadzorcze przypisane do kompetencji prokuratora. Właściwy prokurator apelacyjny w porozumieniu z dyrekcją okręgową mianował

² L. Jaxa-Maleszewski, *Rozwój więziennictwa polskiego*, [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego (1918–1928)*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929, s. 53 n.

³ K. Pawlak, *Więziennictwo polskie w latach 1918–1939*, Kalisz 1995, s. 14; J. Migdał, J. Raglewski, *Kara pozbawienia wolności. Zarys dziejów polskiej doktryny, prawa i praktyki penitencyjnej*, Gdańsk 2005, s. 120 n.

⁴ Dz.Pr.P.P. z 1919 r. Nr 15, poz. 202.

⁵ Struktura ta powołana została w ramach dekretu Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 roku w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych Dz.Pr.P.P. z 1919 r. Nr 14, poz. 173.

wszystkich funkcjonariuszy i urzędników więziennych średniego szczebla⁶. Prokurator apelacyjny zatwierdzał także wszystkie umowy zawierane przez naczelników jednostek penitencjarnych z duchownymi, lekarzami i nauczycielami. Istotniejsza była możliwość wniesienia przez skazanego zażalenia przeciwko decyzji naczelnika więzienia nakładającej na niego karę dyscyplinarną. Do jego rozpoznania właściwy był prokurator okręgu, w którym znajdowała się jednostka penitencyjna, gdzie osadzony był skarżący. Złożenie tego zażalenia nie wstrzymywało jednak wykonania kary dyscyplinarnej. Dekret w sprawie tymczasowych przepisów więziennych z 1919 roku przewidywał jeszcze jedną kompetencję przysługującą prokuratorowi apelacyjnemu, związaną z wykonywaniem kary pozbawienia wolności. Zgodnie z art. 8 dekretu mógł on zarządzić przerwę w wykonywaniu kary więzienia w wymiarze do trzech miesięcy.

Następny etap omawianego procesu to Tymczasowe przepisy dla więźniów na obszarze byłego zaboru rosyjskiego⁷, wydane w dniu 25 września 1922 roku przez ówczesnego ministra sprawiedliwości Wacława Makowskiego. W aresztach i więzieniach ten akt prawny potocznie nazywano „Przepisami Makowskiego”. W regulacji tej przewidywano specjalny tryb skargowy przysługujący skazanym, który w sposób pośredni mógł wpływać na uruchamianie procedur nadzorczych. Zgodnie z art. 22 i 23 więźniowie posiadali prawo zwrócenia się do naczelnika więzienia lub przedstawicieli władzy sądowej czy też prokuratorskiej o bezpośrednie spotkanie z nimi na terenie jednostki penitencjarnej. W trakcie tych odwiedzin skazanym przysługiwało prawo złożenia pisemnego bądź ustnego zażalenia na niewłaściwe postępowanie administracji więziennej. Wszelkie podania (zażalenia) kierowane do sądów, władz prokuratorskich i władz wewnętrznego nadzoru więziennego nie mogły podlegać żadnym ograniczeniom. Jednocześnie nieuzasadnione skargi pociągały za sobą odpowiedzialność dyscyplinarną po stronie osadzonych. Wspomniana regulacja zabraniała formułowania tak zwanych skarg zbiorowych.

Przełomowym wydarzeniem w okresie międzywojennym było wydanie w dniu 7 marca 1928 roku rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej (z mocą ustawy) w sprawie organizacji więziennictwa⁸, które ustaliło jednolite zasady organizacji więziennictwa na terenie całej Polski⁹. Określało ono metody i środki służące do realizacji celów kary pozbawienia wolności, reguły segregacji

⁶ Naczelnika więzienia, jego pomocników i inspektorów mianował minister sprawiedliwości. Niższy personel więzienny (stróżów, furmanów, ogrodników i innych) zatrudniał jako organ samodzielny naczelnik danej jednostki penitencjarnej.

⁷ Dz.U. M.S. z 1922 r. Nr 20.

⁸ Dz.U. z 1928 r. Nr 29, poz. 272.

⁹ W tym miejscu należy nadmienić, że szczegóły dotyczące postępowania wykonawczego uregulowane zostały w Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 1928 r. Nr 33, poz. 313) — Księga IX, Postępowanie wykonawcze (art. 523–576).

i rozmieszczania więźniów, zasady organizacji pracy więziennej, oświaty, opieki duchowej oraz regulowało kontakty osadzonych ze światem zewnętrznym¹⁰.

Rozporządzenie normowało także problematykę nadzoru nad wykonaniem kar izolacyjnych, potwierdzając zasadniczo kierunek rozwiązań przyjętych w 1919 roku¹¹. Regulacja ta wprowadzała dwa mechanizmy. Pierwszy z nich to wewnętrzna procedura nadzorcza, realizowana przez specjalnych inspektorów powoływanych przez ministra sprawiedliwości. Druga zaś to znany nam już nadzór prokuratorski. Przedstawicielom urzędu prokuratorskiego, niezależnie od kontroli ogólnej nad całokształtem życia więziennego, miało przysługiwać w szczególności prawo czuwania nad legalnością uwięzienia i prawidłowym wykonaniem kary, względnie zastosowania aresztu zapobiegawczego (nadzór penitencjarny). Podobnie jak dekret z 1919 roku, rozporządzenie z 1928 roku przewidywało jako jeden ze środków nadzorczych prawo do zaskarżenia decyzji nakładającej na skazanego karę dyscyplinarną. Zgodnie z art. 58 skazany mógł wnieść zażalenie przeciw takiej decyzji, które należało bezzwłocznie przedstawić prokuratorowi okręgowemu. Ten był zobowiązany do rozstrzygnięcia tego zażalenia bezzwłocznie i ostatecznie. Zażalenie nie wstrzymywało jednak wykonania kary. Podkreślając bardzo szczególną pozycję prokuratora w toku wykonywania kary pozbawienia wolności, wskazać należy także na dwie dalsze instytucje zawarte w analizowanej regulacji. Pierwsza z nich to możliwość zarządzenia przez prokuratora apelacyjnego przerwy w karze pozbawienia wolności na okres do sześciu miesięcy (art. 65 rozporządzenia). Druga zaś zakładała, że w wypadku ucieczki więźnia i późniejszego zatrzymania go dotychczasowy okres jego pobytu w zakładzie karnym mógł w całości lub w części nie zostać zaliczony na poczet wykonywanej kary z zastrzeżeniem, że nieulegająca zaliczeniu część kary nie mogła przekraczać roku. Decyzja w tym zakresie należała do prokuratora apelacyjnego w okręgu, w którym więzień odbywał karę bezpośrednio przed ucieczką.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego w zakresie nadzoru penitencjarnego szczególnie istotne było wydane na mocy delegacji zawartej w art. 7 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 1928 roku Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z dnia 22 czerwca 1928 roku o wykonaniu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 roku w sprawie organizacji więziennictwa (Dz.U. z 1928 r. Nr 64, poz. 591). Regulacja ta liczyła dziewiętnaście paragrafów. W pierwszej części (§ 2–4) rozporządzenie określało tak zwany wewnętrzny nadzór administracyjny w jednostkach penitencjarnych, realizowany przez specjalnie w tym celu powoływanych inspektorów więziennych, podległych

¹⁰ S. Walczak, *Prawo...*, s. 158–159.

¹¹ Omawiane rozporządzenie z 1928 roku przewidywało możliwość tworzenia przy więzieniach tak zwanych komitetów więziennych z udziałem przedstawicieli społeczeństwa (uzupełnieniem tej regulacji były przepisy § 53–59 Rozporządzenia ministra sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 roku w sprawie regulaminu więziennego, Dz.U. z 1931 r. Nr 17, poz. 577). Komitety te można traktować jako swoisty mechanizm kontroli nad wykonywaniem kary pozbawienia wolności.

Departamentowi Karnemu Ministerstwa Sprawiedliwości. Zasadniczą część omawianego aktu prawnego stanowiły rozwiązania dotyczące prokuratorskiego nadzoru penitencyjnego (§ 5–15). W jego zakres wchodziła kontrola całokształtu życia więziennego, w szczególności prawo czuwania nad legalnością uwięzienia i prawidłowym wykonaniem kary, względnie aresztu zapobiegawczego. Po raz pierwszy sformułowane zostały tak zwane kryteria przedmiotowe nadzoru penitencyjnego, do których zaliczamy badanie legalności wykonywania kary pozbawienia wolności (głównie elementy o charakterze formalnym) oraz jej prawidłowości, postrzeganej jako merytoryczna realizacja celów i zadań stawianych przed środkami o charakterze izolacyjnym.

Do wykonywania bezpośrednich zadań nadzorczych wyznaczony został właściwy prokurator okręgowy, który został zobowiązany do czuwania w szczególności nad: legalnością uwięzienia, prawidłowym obliczaniem długości kary i terminowym zwalnianiem więźniów śledczych i karnych; segregacją więźniów (w tym ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji skazanych nieletnich); prawidłowym, celowym i humanitarnym obchodzeniem się z osadzonymi; wymiarem kar dyscyplinarnych w stosunku do więźniów, udzielaniem im ulg i nagród¹²; opieką duchową, nauczaniem skazanych oraz pracą kulturalno-oświatową w więzieniach; sytuacją bytową, higieną i warunkami zdrowotno-sanitarnymi; prawidłowym stosowaniem zasad systemu progresywnego; zatrudnieniem więźniów oraz właściwym wynagradzaniem ich za pracę. Kompetencje nadzorcze prokuratora ulegały dalszemu rozszerzeniu. Prokurator okręgowy mógł ingerować także w cały szereg problemów natury organizacyjnej, charakterystycznych dla funkcjonowania wewnętrznych struktur systemu penitencyjnego. Do zadań tych należały w razie wykrycia nadużyć albo zaniedbań ze strony naczelnika więzienia lub podległych mu funkcjonariuszy prawo i obowiązek prokuratora do przeprowadzenia stosownego dochodzenia, a w razie potrzeby prawo do tymczasowego ich zawieszenia w pełnieniu czynności służbowych. Prokurator okręgowy przewodniczył komisjom egzaminacyjnym dla niższych funkcjonariuszy więziennych, z wyjątkiem komisji egzaminacyjnej szkoły centralnej. Prokuratura nadzorowała wykonywanie obowiązków służbowych przez naczelnika zakładu karnego i podległych mu funkcjonariuszy oraz kontrolowała poziom wyszkolenia, uzbrojenia i umundurowania pracowników więzienia. W jej gestii pozostawały także kwestie oceny poziomu zabezpieczenia jednostek penitencyjnych przed ucieczką i bezprawnym komunikowaniem się skazanych między sobą, w szczególności nad celowym rozmieszczeniem posterunków więziennych i właściwym rozdziałem służby więziennej.

¹² Prokurator upoważniony był także do rozpatrywania z własnej inicjatywy lub na skutek zażalenia więźnia decyzji co do kar dyscyplinarnych. Rozstrzygając kwestie zasadności i wymiaru kar dyscyplinarnych, orzekał ostatecznie o utrzymaniu, zmianie lub zniesieniu nałożonej sankcji. Prokurator decydował także o niezaliczaniu kary dyscyplinarnej zamknięcia w ciemnicy na poczet ogólnego czasu trwania kary.

Ponadto prokurator okręgowy w świetle omawianej regulacji był uprawniony do udzielania zezwoleń na zawarcie małżeństwa przez osadzonych, którzy pozostawali do dyspozycji władzy prokuratorskiej (inni, czyli tak zwani więźniowie karni, musieli uzyskać zgodę ministra sprawiedliwości). Prokurator okręgowy, wykonując swoje zdania w zakresie nadzoru penitencjarnego, znajdował się pod kontrolą prokuratora apelacyjnego. W związku z tak ukształtowaną wzajemną relacją wewnątrz władzy prokuratorskiej prokurator okręgowy zobowiązany był do przedstawiania z własnej inicjatywy lub na polecenie prokuratorowi apelacyjnemu: kandydatów na członków komitetów więziennych; wniosków w sprawach rozmieszczenia więźniów czy niezaliczenia części kary skazanym, którzy dopuścili się ucieczki, a następnie zostali zatrzymani; wniosków dotyczących przerwy w wykonaniu kary. Prokurator apelacyjny wydawał prokuratorowi okręgowemu polecenia dotyczące realizacji zadań nadzorczych oraz mógł wydawać bezpośrednie zarządzenia w stosunku do jednostek penitencjarnych danego okręgu apelacyjnego¹³.

Omawiane rozporządzenie z 22 czerwca 1928 roku obowiązywało aż do wybuchu II wojny światowej. Nadzór nad karą pozbawienia wolności w analizowanym okresie przysługiwał po pierwsze ministrowi sprawiedliwości w zakresie administracyjnym (realizowali go inspektorzy podlegli bezpośrednio Departamentowi Karnemu Ministerstwa Sprawiedliwości). Drugim podmiotem nadzorującym była władza prokuratorska, wykonująca zadania z pozycji podmiotu zewnętrznego w stosunku do systemu penitencjarnego. O znaczeniu zaprezentowanych rozwiązań normatywnych dotyczących instytucji nadzoru penitencjarnego dowodzi fakt, że kolejne zmiany w obszarze dotyczącym kary pozbawienia wolności, wprowadzane w czasach II Rzeczypospolitej, tylko w nieznacznym stopniu modyfikowały ustalenia wynikające z omówionej wyżej regulacji. Model prokuratorski zdominował procedury nadzorczo-kontrolne i oddziaływał na te instytucje bardzo długo, bo aż do 1998 roku.

¹³ Strona realizacyjna nadzoru prokuratorskiego w świetle Rozporządzenia ministra sprawiedliwości z dnia 22 czerwca 1928 roku o wykonaniu rozporządzenia Prezydenta RP z dnia 7 marca 1928 roku w sprawie organizacji więziennictwa przewidywała, że podstawową formułą wykonawczą były okresowe wizytacje jednostek penitencjarnych, realizowane co najmniej raz w miesiącu, a w miarę potrzeby nawet częściej. W czasie wizytacji prokurator miał prawo kontroli wszystkich pomieszczeń więziennych oraz przeglądania wszystkich ksiąg, akt i dokumentów więziennych. W sytuacji stwierdzenia w zakładzie nadużyć lub uchybień naruszających przepisy prawne, w szczególności zaś regulamin więzienny, prokurator zobowiązany był do wydania na miejscu niezbędnych zarządzeń. Jednocześnie powinien on wszcząć stosowne dochodzenie szczegółowe w celu pełnego wyjaśnienia okoliczności, które wzbudziły jego wątpliwości. Prokurator okręgowy był zobowiązany do składania sprawozdania o wydanych zarządzeniach i przedstawienia akt przeprowadzonych dochodzeń ministrowi sprawiedliwości. Zob. S. Turowicz, *Prokuratura i nadzór penitencjarny w nowej organizacji więziennictwa*, [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego (1918–1928)*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929, s. 164–166.

Kolejną, bardzo rozbudowaną, regulacją (291 paragrafy) było wydane 20 czerwca 1931 roku rozporządzenie ministra sprawiedliwości w sprawie regulaminu więziennego¹⁴. Zgodnie z § 9 regulaminu naczelnik więzienia był zobowiązany do złożenia w trakcie wizytacji specjalnego raportu o stanie jednostki przed uprawnionymi przedstawicielami (przede wszystkim prokuratorem). Osoba wizytująca miała pełne prawo do wstępu na teren jednostki penitencjarnej, o każdej porze dnia i nocy. Na administracji więziennej ciążył prawny obowiązek poinformowania właściwych organów nadzoru penitencjarnego o zaistniałych zdarzeniach czy też podejmowanych przez nią decyzjach¹⁵.

Prokurator współdecydował o ukształtowaniu wewnętrznej struktury danej jednostki penitencjarnej (utworzenie odpowiednich oddziałów), zwłaszcza w sytuacjach wyjątkowych wynikających z warunków miejscowych¹⁶. Organ ten mógł także wpływać na kierunek decyzji klasyfikacyjnych, decydując o rozmieszczeniu poszczególnych osadzonych w danej jednostce penitencjarnej. Zasady zaskarżania i weryfikacji decyzji naczelnika więzienia o nałożeniu kary dyscyplinarnej były odzwierciedleniem wcześniej przyjętych koncepcji. Wypracowane w tym okresie rozwiązania tworzyły bardzo silne powiązania w obszarze nadzorczym, a w niektórych miejscach je przekraczały. Sytuacja ta zwiększała zakres ingerencji i pozwalała prokuraturze na bezpośrednie kierowanie jednostkami penitencjarnymi.

Najważniejszym wydarzeniem w procesie budowy polskiego systemu prawa karnego było wprowadzenie w życie kodeksu karnego z 1932 roku¹⁷. Jego bardzo nowoczesne założenia oraz nowa struktura kar i środków reakcji na przestępstwo wywołały potrzebę zmian w organizacji więziennictwa, które szczególnie intensywnie wprowadzano w latach 1934–1935¹⁸. Ich przykładem było wprowadzenie

¹⁴ Dz.U. z 1931 r. Nr 71, poz. 577. Omawiane rozporządzenie wydane zostało na podstawie art. 71 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 roku w sprawie organizacji więziennictwa. Regulamin więzienny z 1931 roku był aktem normatywnym regulującym szczegółowe zagadnienia dotyczące organizacji więziennictwa, zasad wykonywania kary pozbawienia wolności, klasyfikacji skazanych. Określał katalog praw i obowiązków więźnia, ustalał szczegóły dotyczące organizacji systemu progresywnego oraz środków i metod oddziaływania penitencjarnego.

¹⁵ Wśród tego typu zdarzeń wskazać należy: sytuacje nadzwyczajne dotyczące jawnego nieposłuszeństwa skazanych, stawiania przez nich oporu, wywoływania zamieszek oraz incydentów wymagających użycia względem opornych przymusu i siły fizycznej koniecznych z punktu widzenia przywrócenia porządku i zmuszenia ich do posłuszeństwa (§ 11), śmierć skazanego (§ 92).

¹⁶ Zgodnie z § 95 regulaminu z 1931 roku w więzieniach należało wyodrębnić stosowne oddziały dla następujących kategorii skazanych: a) odbywających karę ciężkiego więzienia; b) odbywających karę więzienia zastępującego dom poprawy; c) odbywających karę więzienia. W więzieniach przewidzianych do wykonywania kary aresztu lub twierdzy powinny być ponadto wydzielone oddziały dla osób odbywających właśnie te kary.

¹⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 roku — Kodeks karny, Dz.U. z 1932 r. Nr 60, poz. 571.

¹⁸ Zob. S. Walczak, *Prawo...*, s. 162; K. Pawlak, *Organizacja polskiego więziennictwa*, [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego (1918–1988)*, red. A. Marek, Warszawa 1990, s. 57; W. Makowski, *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1932, s. 128; *idem*, *Zasady więziennictwa*

nowej typologii zakładów karnych, uwzględniającej różne cechy osobowości skazanych oraz stworzenie przestrzeni dla zastosowania zasad indywidualizacji wykonywania kary. Liczne w tym okresie eksperymenty penitencyjne zaowocowały powołaniem do życia zakładów karnych zwykłych i specjalnych — do tej drugiej kategorii zaliczano więzienia izolacyjne, zakłady rzemieślnicze, kolonie rolne i karne ruchome ośrodki pracy¹⁹.

Przemiany w zakresie omawianej problematyki zachodzące w okresie międzywojennym zamyka uchwalona 26 lipca 1939 roku ustawa o organizacji więziennictwa²⁰. Akt ten uchylał rozporządzenie z 1928 roku, utrzymując w mocy postanowienia regulaminu z 1931 roku. Potwierdzony został kierunek wyodrębniania zakładów zwykłych i specjalnych oraz rozbudowano strukturę tych ostatnich (art. 12)²¹. Wyraźnie podkreślony został prokuratorski model nadzoru penitencyjnego z elementami kierownictwa, co po II wojnie światowej będzie wpływało na tę instytucję²². Wybuch walk przerwał ten etap rozwoju polskiego

w przyszłym kodeksie karnym, [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego (1918–1928)*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929, s. 217–218.

¹⁹ Takie rodzaje zakładów karnych przewidywało porządkujące wstępne prace nad nowym kształtem organizacyjnym polskiego więziennictwa Zarządzenie ministra sprawiedliwości z 3 sierpnia 1937 roku w sprawie podziału więzień (Dz.U. M.S. z 1937 r. Nr 8).

²⁰ Dz.U. z 1939 r. Nr 68, poz. 457.

²¹ Zgodnie z art. 13 omawianej ustawy do więzień specjalnych zaliczono: 1. więzienia obserwacyjno-rozdzielcze, w których przeprowadza się badanie osobowości skazanych na karę więzienia celem ustalenia metod postępowania i wyboru zakładu, do którego ci mają być kierowani w celu odbywania kary; 2. więzienia dla słabych fizycznie, dla cierpiących na niebezpieczne dla otoczenia schorzenia i dla niepełnowartościowych psychicznie, którzy nie mogą być wykorzystywani do pracy w normalnych warunkach więziennych i wymagają odrębnego traktowania; 3. więzienia izolacyjne dla recydywistów, przestępców zawodowych lub z nawyknięcia oraz innych kategorii skazanych, co do których zachodzi potrzeba wyłączenia z więzień zwykłych i zastosowania obostrożonego rygoru ze względu na rodzaj i motywy przestępstwa lub też ich zachowanie w zakładzie karnym; 4. więzienia — kolonie rolnicze dla skazanych pracujących przed popełnieniem przestępstwa w rolnictwie lub rzemiosłach rolniczych, którzy w warunkach zbliżonych do życia na wolności będą pogłębiać swoją wiedzę o rolnictwie; 5. więzienia — zakłady rzemieślnicze dla skazanych pochodzących ze środowisk miejskich rzemieślniczych i robotniczych, którzy w nich będą nabywać i pogłębiać swoje umiejętności fachowe; 6. więzienia lub oddziały dla niepełnoletnich w wieku od lat 17 do 21; 7. więzienia — ruchome ośrodki pracy dla skazanych na kary pozbawienia wolności od lat trzech celem zatrudniania ich przy społecznie użytecznych pracach.

²² Ustawa z 1939 roku jedynie w pięciu miejscach odnosi się do zagadnienia nadzoru penitencyjnego. Najważniejsza jest regulacja zawarta w art. 5, definiująca nadzór penitencyjny jako czuwanie nad legalnością uwięzienia, prawidłowym wykonywaniem kary i tymczasowego aresztowania oraz nad porządkiem więziennym. Jako podmioty uprawnione do realizacji tych zadań wymienieni zostali prokuratorzy apelacyjni i okręgowi. Wśród szczegółowych rozwiązań odnajdujemy mechanizm zaskarżania i weryfikacji decyzji o nałożeniu na skazanego kary dyscyplinarnej, ukształtowany identycznie jak we wcześniej opisywanych regulacjach (art. 57 ustawy z 1939 roku). Ustawa ta przewidywała także dwie sytuacje, w których ramach niezbędne było niezwłoczne poinformowanie w trybie nadzoru penitencyjnego o zaistniałych zdarzeniach i przedsięwziętych środkach. Zgodnie z art. 58 ustawy zasadą dotyczącą stosowania specjalnych kajdan nakładanych na skazanego jako szczególnego środka zapobiegawczego było uzyskanie zezwolenia właściwego

systemu penitencjarnego, w tym instytucji nadzoru penitencjarnego. Jego kształtowanie było kontynuowane po 1945 roku, w zupełnie innej rzeczywistości społecznej, politycznej i instytucjonalnej. Uformowana w okresie dwudziestolecia międzywojennego instytucja nadzoru penitencjarnego opierała się niemal wyłącznie na interwencji władzy prokuratorskiej. W tym miejscu należy zaznaczyć, że w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku w Europie, w tym i w Polsce, bardzo wyraźnie postulowano potrzebę wprowadzenia w szerszym zakresie do postępowania wykonawczego sądu bądź sędziego jako podmiotów rozstrzygających czy też nadzorujących²³. Już wtedy zauważono niebezpieczeństwo arbitralnego (często politycznego) modelu sprawowania funkcji prokuratorskich. Organ ten w obszarze wymiaru sprawiedliwości nie ma i chyba nie może mieć niezależnej pozycji ustrojowej oraz korzystać z przymiotu niezawisłości, który przysługuje sądowi.

Polskie więziennictwo już pod koniec II wojny światowej zostało podporządkowane aparatowi bezpieczeństwa publicznego, co było wyraźnym powieleniem radzieckiego modelu zarządzania systemem penitencjarnym. Formalnym wyrazem tych zmian był Okólnik nr 1 kierownika Resortu Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 4 października 1944 roku, który stanowił, że więzienia i zakłady wychowawczo-poprawcze dla nieletnich przestępców podlegają kierownikowi Resortu Bezpieczeństwa Publicznego (aż do odwołania). W tymże Resorcie Bezpieczeństwa stworzono Wydział Więziennictwa, który został wskazany jako podmiot bezpośrednio kierujący systemem penitencjarnym we wszystkich jego zakresach²⁴. Faktyczną podstawą

prokuratora. W przypadkach nagłych należało natychmiast go poinformować o tym fakcie. Podobny obowiązek niezwłocznego zawiadomienia o zaistniałym zdarzeniu dotyczył sytuacji niezgodnego z prawem użycia broni przez funkcjonariusza więziennego albo śmierci lub uszkodzenia ciała spowodowanych przez użycie broni (art. 68 ustawy). W art. 75 ustawodawca przewidywał delegację dla ministra sprawiedliwości w celu ustalenia obowiązków i uprawnień prokuratorów z tytułu nadzoru penitencjarnego. Jednak nigdy nie została ona wykonana.

²³ Jako przykład powolnego procesu włączania władzy sądowniczej w proces wykonawczy w przypadku ustawodawstwa polskiego wskazać należy regulacje zawarte w kodeksie postępowania karnego z 1928 roku. W myśl przepisów tego kodeksu wszelkie wątpliwości i zarzuty co do wykonania wyroku, a w szczególności co do obliczenia kary, rozstrzygać miał sąd pierwszej instancji, który w danej sprawie wyrokował (art. 535 k.p.k., w późniejszych wersjach art. 416). Do tej kategorii rozwiązań prawnych zaliczyć należy także art. 80 kodeksu karnego z 1932 roku, w którym sąd został wyposażony w prawo decydowania o potrzebie wykonania kary pozbawienia wolności po zwolnieniu skazanego z zamkniętego zakładu psychiatrycznego, do którego ten trafił tytułem środka zabezpieczającego (dotyczyło to sprawców o zmniejszonej zdolności do rozpoznawania lub kierowania swoim postępowaniem). Zob. J. Śliwowski, *Sądowy nadzór penitencjarny*, Warszawa 1965, S. Paweła, *Narodziny...*, s. 126–127.

²⁴ Zob. Z. Karl, *Krótki zarys struktury organizacyjnej więziennictwa polskiego w latach 1944–1956*, „Przegląd Więziennictwa” 1962, nr 2, s. 3; D. Fudali, *Więziennictwo w strukturach Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w latach 1944–1955 — rola i zadania*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2018, nr 98, s. 101–129; J. Czołgoszewski, *Więziennictwo okresu stalinowskiego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2002, s. 37 n.

prawną działalność zakładów karnych, określającą jednocześnie strukturę organizacyjną administracji więziennej, była wydana w dniu 11 czerwca 1945 roku przez dyrektora Departamentu Więziennictwa i Obozów Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego²⁵ instrukcja w sprawie regulaminu więziennego²⁶.

Zakłady karne w tym okresie w zasadzie nie podlegały kontroli i nadzorowi innych organów państwowych niż Urząd Bezpieczeństwa Publicznego, choć formalnie obowiązywały przepisy dotyczące zasad i organizacji prokuratorskiego nadzoru penitencyjnego sprzed wybuchu II wojny światowej (ustawa z 1939 roku, regulamin więzienny z 1931 roku). Wydany 15 października 1945 roku okólnik nr 100²⁷ przewidywał prawo wstępu prokuratora na teren zakładu karnego, ale tylko w sprawach osadzonych pozostających do dyspozycji władzy prokuratorskiej. W pozostałych przypadkach wymagane było zezwolenie odpowiednich organów aparatu bezpieczeństwa publicznego. Więziennictwo w tym czasie traktowane było jako aparat przemocy i terroru politycznego, czego wyrazem było pełne podporządkowanie go organom bezpieczeństwa publicznego. Pierwszymi symptomami przywracania kontroli (na początku w kategoriach swoistych deklaracji) było uchwalenie 20 lipca 1950 roku ustawy o Prokuraturze Rzeczypospolitej Polskiej²⁸. W świetle wskazanego aktu Generalny Prokurator Rzeczypospolitej miał zarządzać wykonywanie orzeczeń w sprawach karnych oraz sprawować nadzór nad ich realizacją w zakładach penitencyjnych. Warto także wskazać na zmianę kodeksu postępowania karnego z 1928 roku, przyjętą w 1952 roku²⁹, która modyfikując treść art. 405 k.p.k., przesądzała, że prokurator miał sprawować nadzór nad prawidłowym wykonaniem wyroku³⁰.

²⁵ Taką nazwę przyjął Wydział Więziennictwa w związku z przemianowaniem Resortu Bezpieczeństwa Publicznego na Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, co nastąpiło 31 grudnia 1944 roku.

²⁶ Niepublikowana, obowiązywała do 1955 roku. Została zastąpiona Zarządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych nr 205/55 z dnia 21 października 1955 roku w sprawie regulaminu więziennego (niepublikowane). W istocie instrukcja ta opierała się na regulaminie więziennym z 1931 roku, z niewielkimi tylko zmianami. Modyfikacje te sprowadzały się do wykreślenia wszystkich zapisów odnoszących się do oddziaływania religijnego na skazanych, udziału organizacji społecznych i kościołów w wykonywaniu kary pozbawienia wolności. Ograniczono część przepisów dotyczących nauczania, wychowania fizycznego oraz kontaktów z rodziną. Regulamin nawet w tej formie nigdy nie obowiązywał, gdyż ulegał ciągłym zmianom. Zob. J. Pomiankiewicz, *Więziennictwo jako element aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej w latach 1944–1956*, „The Prison Systems Review (Przegląd Więziennictwa Polskiego)” 2019, nr 102, s. 14.

²⁷ Niepublikowany (druk wewnętrzny Departamentu Więziennictwa i Obozów, Warszawa 1945).

²⁸ Dz.U. z 1950 r. Nr 38, poz. 346.

²⁹ Ustawa z dnia 28 kwietnia 1952 roku o zmianie niektórych przepisów postępowania karnego (Dz.U. z 1952 r. Nr 250, poz. 170).

³⁰ W omawianym okresie o problematyce nadzoru penitencyjnego wspomina także Zarządzenie Prokuratora Generalnego Nr 12/52 z dnia 12 maja 1952 roku, zawierające załącznik w postaci tymczasowego regulaminu urzędowania prokuratury Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (niepublikowane). Dokument ten w kilku miejscach (§ 309–312) formułował pewne zadania z zakresu nadzoru penitencyjnego. W myśl przywołanych regulacji prokurator miał sprawować nadzór nad

Ustawa o przekazaniu więziennictwa do zakresu działania Ministra Sprawiedliwości z 11 września 1956 roku stała się punktem zwrotnym w historii polskiego więziennictwa³¹. Zgodnie z przedwojenną tradycją zwierzchnictwo nad nim wróciło do ministra sprawiedliwości. To przede wszystkim czas intensywnych prac w zakresie nowych sposobów wykonywania kary pozbawienia wolności oraz organizacji administracji penitencjarnej³². W interesującym nas w tym opracowaniu obszarze nadzór prokuratorski zostaje niejako zdublowany przez sędziowski nadzór penitencjarny. Nowe rozwiązania znacząco rozbudowywały zakres badania legalności i prawidłowości uwięzienia, co jest wyraźną przeciwwagą wobec bardzo złych praktyk z okresu podległości więziennictwa Resortowi Bezpieczeństwa Publicznego i próbą przełamania tego rodzaju trendów³³. Nowy model zniósł dominującą pozycję prokuratora, otwierając pole dla uruchomienia sędziowskiego modelu nadzoru penitencjarnego. Normatywnym wyrazem tych zmian było wydane 3 czerwca 1957 roku zarządzenie ministra sprawiedliwości w sprawie tymczasowego uregulowania nadzoru nad zakładami karnymi³⁴.

wykonywaniem orzeczeń w sprawach karnych w zakładach penitencjarnych. Jego zadaniem było także czuwanie nad wykonywaniem kary w zgodzie z obowiązującymi przepisami. Prokurator przeprowadzający wizytacje jednostek penitencjarnych zobowiązany był do badania sposobów wykonywania orzeczeń, prawidłowości obliczenia kary, problematyki zatrudniania skazanych, zasadności wniosków w sprawie warunkowych zwolnień, stanu sanitarnego zakładów karnych i sytuacji zdrowotnej osadzonych. Jego dodatkowym zadaniem było kontrolowanie kierunków pracy polityczno-wychowawczej realizowanej przez administrację penitencjarną wobec skazanych. Zgodnie z art. 14 ustawy z 1950 roku o Prokuratorze Generalnym Rzeczypospolitej to na nim ciążył obowiązek szczegółowego uregulowania zasad i zakresu funkcjonowania Prokuratury Rzeczypospolitej, w tym także w zakresie nadzoru penitencjarnego. Wykonując swoją delegację, Prokurator Generalny wydał 6 lipca 1953 roku dwa (niepublikowane) zarządzenia — Nr 20/53 i Nr 21/53 — odnoszące się do zagadnienia nadzoru penitencjarnego. Regulacje te przekazywały z gestii Prokuratora Generalnego w ręce prokuratorów wojewódzkich kompetencje w zakresie nadzoru penitencjarnego. Stało się to punktem wyjścia w zakresie ukształtowania się nowych stanowisk pracy o charakterze specjalistycznym, w praktyce noszących nazwę prokuratorów do spraw penitencjarnych. Zob. S. Walczak, *Prawo...*, s. 241–242; E. Hansen, *Problemy...*, s. 56–57, *idem*, *Nadzór penitencjarny sprawowany przez komisję, sędziego lub prokuratora*, „Nowe Prawo” 1966, nr 9, s. 1063.

³¹ Dz.U. z 1956 r. Nr 41, poz. 188.

³² Zob. P. Wierzbicki, *Szkic ogólny rozwoju penitencjarystyki w PRL*, [w:] *Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy*, red. P. Wierzbicki, Warszawa 1988, s. 11–13; J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1956–2008 w ujęciu doktrynalnym, normatywnym i funkcjonalnym. Kontynuacja czy zmiana?*, Gdańsk 2008.

³³ J. Śliwowski, *Sądowy nadzór penitencjarny — Nowa...*, s. 574 n.

³⁴ Zarządzenie Nr 65/57/U z dnia 3 czerwca 1957 roku w sprawie tymczasowego uregulowania nadzoru nad zakładami karnymi (Zbiór Zarządzeń Ministra Sprawiedliwości 1961 r., t. I, poz. 33, s. 52–53). Zarządzenie to wyznaczało jako podmiot uprawniony do realizacji zadań z zakresu nadzoru nad zakładami karnymi prócz prokuratora właściwego również prezesa sądu wojewódzkiego. Istotne było wyodrębnienie kompetencji prezesa sądu wojewódzkiego, który mógł zlecić jednemu z wiceprezesa sądu wojewódzkiego bądź wyznaczonemu przez siebie sędziemu wojewódzkiemu lub prezesowi sądu powiatowego, w którego okręgu znajduje się zakład karny, zadania nadzorcze. Analizowana regulacja prawna określała także zakres przedmiotowy nadzoru realizowanego przez

Powołanie do życia nadzoru sędziowskiego w praktyce wyraźnie zwiększyło zainteresowanie problematyką nadzoru i kontroli nad wykonywaniem środków o charakterze izolacyjnym³⁵. Jak podkreślił Stanisław Walczak, praktyka w tym czasie nie ograniczała się do konsekwentnego przestrzegania istniejących przepisów, ale także polegała na rozwoju i doprecyzowaniu organizacyjnych form nadzoru penitencyjnego³⁶.

Dualizm sędziowsko-prokuratorski w zakresie nadzoru penitencyjnego szybko zrodził potrzebę rozgraniczenia ich kompetencji, eliminując niebezpieczeństwo dublowania działań i powstawania sporów na tym polu. W skrajnych przypadkach groził on paraliżem, co mogło skutkować brakiem działań nadzorczych. Od tego momentu rozdzielenie odpowiedzialności władzy sądowniczej i organów prokuratury w zakresie nadzoru nad zakładami karnymi stało się jednym z najistotniejszych problemów w całym okresie funkcjonowania tak zwanego sędziowsko-prokuratorskiego modelu nadzoru penitencyjnego.

Jedną z pierwszych prób uporządkowania działalności nadzorczej było wydane 12 kwietnia 1958 roku pismo ókólne ministra sprawiedliwości i prokuratora generalnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w sprawie uregulowania zakresu nadzoru sądów i prokuratur nad zakładami karnymi³⁷. Co ciekawe, dokument ten stwierdzał, że precyzyjne rozgraniczenie kompetencji sądów i prokuratur w zakresie nadzoru nad zakładami karnymi jest niemożliwe. Należy dążyć jedynie do wskazania kierunku i podstawowych zadań tych organów oraz określenia zasad ich współdziałania na omawianym polu. Nadzór sędziowski miał się koncentrować na merytorycznych zagadnieniach realizacji polityki penitencjarnej, metodach i treści tej polityki w zakładach karnych (segregacja, zatrudnienie, szkolenie i warunki bytowe oraz zdrowie więźniów, warunkowe zwolnienia, metody

władzę sądowniczą. Do zadań tych zaliczone zostały: kontrola legalności osadzenia w zakładzie karnym; nadzór nad prawidłowym wykonywaniem kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania; nadzór nad warunkami bytowymi więźniów; kontrola legalności oraz celowości zarządzeń i decyzji administracji więziennej. Gwarantując właściwą realizację wyznaczonych zadań, zarządzenie przewidywało, że podmioty realizujące czynności nadzorcze miały prawo wstępu o każdej porze na teren zakładu karnego i do wszystkich pomieszczeń więziennych, wglądu do akt więźniów i innych niezbędnych dla przeprowadzania kontroli dokumentów oraz przeprowadzania indywidualnych rozmów ze skazanymi, przyjmowania od nich skarg i zażaleń oraz kierowania ich do właściwych organów, aby zostały one załatwione. Przebieg czynności nadzorczych miał być dokumentowany w formie sprawozdań przedstawianych Ministerstwu Sprawiedliwości. Najważniejszym środkiem nadzorczym, w który wyposażony został wyłącznie prezes sądu wojewódzkiego, było prawo do zawieszenia sprzecznej z prawem decyzji administracji więziennej (§ 5 zarządzenia). Zawieszając decyzję, prezes sądu wojewódzkiego był jednocześnie zobowiązany do natychmiastowego przekazania sprawy ministrowi sprawiedliwości, który ostatecznie rozstrzygał w zakresie podjętej interwencji nadzorczej.

³⁵ J. Śliwowski, *Sądowy nadzór penitencjarny w ustawodawstwie...*, s. 38–51.

³⁶ S. Walczak, *Prawo...*, s. 246.

³⁷ Pismo ókólne Nr 7/58/4 z dnia 12 kwietnia 1958 roku (Zbiór Zarządzeń Ministra Sprawiedliwości 1961, t. I, poz. 34, s. 53–55).

postępowania z osadzonymi). Prokuratura zaś miała badać legalność wykonywania kary pozbawienia wolności i postanowień o tymczasowym aresztowaniu oraz kontrolować przestrzeganie porządku i dyscypliny w zakładach karnych (legalność i zasadność osadzania więźniów karnych i śledczych oraz prawidłowość wykonywania kary pozbawienia wolności, zasadność stosowania względem więźniów kar dyscyplinarnych i warunków ich odbywania, a także użycia środków przymusu lub siły fizycznej, przestrzeganie izolacji więźniów śledczych, sprawy nadzwyczajnych wypadków w zakładach karnych, takich jak głodówka, bunt, ucieczki itp.). Ścieranie się tych dwóch modeli było wyraźnie widoczne na przykładzie rozpatrywania skarg i zażaleń zgłaszanych przez osadzonych, które mogły być kierowane zarówno do sędziów, jak i prokuratorów. W analizowanym dokumencie podkreślono, że dla sprawnego i celowego wykonywania nadzoru przez sądy i prokuratury konieczne jest przestrzeganie zasady współpracy między tymi organami i koordynacja czynności z tym związanych³⁸.

Rywalizacja między tymi dwoma modelami nadzoru, a zwłaszcza wyraźne wzmocnienie władzy sądowniczej względem urzędów prokuratorskich, spowodowała wprowadzenie szeregu zmian instytucjonalnych³⁹. Na mocy wydanego dnia 9 lipca 1961 roku zarządzenia ministra sprawiedliwości⁴⁰ utworzono w wydziałach prezydyalnych sądów wojewódzkich referaty penitencjarne. Ogólnie

³⁸ W tym celu prezesi sądów wojewódzkich powinni przynajmniej raz na kwartał zwoływać konferencję na szczeblu województwa z udziałem prokuratora wojewódzkiego i naczelników zakładów karnych celem omówienia bieżących spraw więziennictwa na danym terenie i ustalenia planu wspólnego działania, a także inicjować zespołowe wizytacje zakładów karnych. Okresowe plany wizytacji w więzieniach miały być wzajemnie uzgadniane przez prezesów sądów wojewódzkich i prokuratorów wojewódzkich w celu skoordynowania działań na tym polu. Na Centralnym Zarządzie Więziennictwa miał spoczywać obowiązek zawiadamiania prezesów sądów wojewódzkich i prokuratorów wojewódzkich o planowanych kontrolach komisyjnych zakładów karnych w celu umożliwienia im udziału w tych kontrolach.

³⁹ W tym miejscu warto także pamiętać o równolegle wprowadzanych modyfikacjach w zakresie instytucji warunkowego przedterminowego zwolnienia, która miała istotny wpływ na zwiększenie obciążenia pracy organów sądowych. Na mocy Ustawy z dnia 29 maja 1957 roku o warunkowym zwolnieniu osób odbywających karę pozbawienia wolności (Dz.U. z 1957 r. Nr 31, poz. 134) instytucja ta całkowicie przeszła w ręce sądownictwa. Rozwinięciem kierunku zwiększania zakresu zadań i kompetencji sądu w toku wykonywania kary pozbawienia wolności były dalsze zmiany dotyczące warunkowego zwolnienia, przyjęte w ramach uchwalonej 17 lutego 1960 roku ustawy o zmianie niektórych przepisów ustawy z dnia 29 maja 1957 roku o warunkowym zwolnieniu osób odbywających karę pozbawienia wolności (Dz.U. z 1960 r. Nr 11, poz. 69). Ta ostatnia regulacja dodatkowo określała także zadania prokuratury w ramach tej instytucji.

⁴⁰ Zarządzenie Nr 48/61/NS ministra sprawiedliwości z dnia 9 lipca 1961 roku w sprawie przekazania wydziałom prezydyalnym sądów wojewódzkich spraw o warunkowe zwolnienie osób odbywających karę pozbawienia wolności oraz w sprawie utworzenia referatu penitencjarnego w wydziałach prezydyalnych sądów wojewódzkich. (Biuletyn Ministra Sprawiedliwości 1961, nr 9, s. 63–64). Zarządzenie to do kompetencji nowo utworzonej jednostki zaliczało: sprawy o warunkowe zwolnienie osób odbywających karę pozbawienia wolności; organizację i nadzór pracy kuratorów sądowych nad osobami warunkowo zwolnionymi; rozpatrywanie skarg więźniów; opracowanie spraw z zakresu nadzoru prezesa sądu wojewódzkiego nad zakładami karnymi. Akt ten

zakreślony w tym akcie prawnym kształt tych jednostek został rozwinięty w instrukcji dyrektora Departamentu Nadzoru Sądowego z 1961 roku w sprawie pracy referatów penitencyjnych⁴¹. W zakresie zadań nadzorczych wspomniana instrukcja podkreślała potrzebę czuwania nad prawidłowym wykonywaniem kary pozbawienia wolności. Sędziowie byli zobowiązani także do kontroli realizacji założeń wychowawczych polityki penitencyjnej. Ponadto, zgodnie ze wspomnianą instrukcją, referaty penitencyjne były powołane do: udzielania administracji zakładów karnych pomocy i wyjaśnień w zakresie problemów penitencyjnych, opracowywania wniosków pokontrolnych w celu poprawy funkcjonowania i zapobiegania powtarzaniu się uchybień w działalności penitencyjnej, podejmowania interwencji we właściwych organach administracji i w instytucjach, których uchybienia lub opóźnienia w działaniu wywierają niekorzystny wpływ na przebieg i wynik pracy penitencyjnej, organizowanie współpracy referatu penitencyjnego z podmiotami, których działalność ma znaczenie dla procesu oddziaływania penitencyjnego⁴². Pierwszy etap kształtowania się prokuratorsko-sędziowskiego

przewidywał także, że w referatach penitencyjnych powołać należy tak zwanych sędziów wizytatorów, uprawnionych do przeprowadzania wizytacji i lustracji zakładów karnych.

⁴¹ Dokument niepublikowany; zob. również S. Walczak, *Prawo...*, s. 247, H. Popławski, *Prawo penitencyjne*, Gdańsk 1984, s. 266.

⁴² W kolejnych latach w kilku regulacjach normatywnych odnajdujemy przepisy, które bądź to precyzowały, bądź rozwijały instytucję nadzoru penitencyjnego, tak w odniesieniu do prokuratury, jak i sądów. Jednym z takich zabiegów porządkujących była instrukcja, stanowiąca załącznik do Zarządzenia Prokuratora Generalnego nr 6/63 z dnia 17 lipca 1963 roku w sprawie nadzoru penitencyjnego prokuratora nad zakładami karnymi (niepublikowana). Wspomniana instrukcja starała się dookreślić istotę prokuratorskiego nadzoru penitencyjnego, grupowała osoby pozbawione wolności na trzy kategorie w zależności od tego, czy izolacja była następstwem: orzeczenia karnego, orzeczenia karno-administracyjnego (wykroczenie) czy też zastosowania tymczasowego aresztowania. Instrukcja ustalała także podstawowe zasady pracy tak zwanych prokuratorów penitencyjnych. W Zarządzeniu nr 42/63/CZW Ministra Sprawiedliwości z dnia 29 lipca 1963 roku w sprawie zasad stosowania i trybu odbywania kary dyscyplinarnej osadzania więźniów w oddziałach izolacyjnych przewidziany został specjalny środek nadzorczy. Jeżeli osadzanie w takim oddziale było stosowane jako kara dyscyplinarna, wymierzać ją miał nie dyrektor Centralnego Zarządu Więziennictwa, ale upoważniony naczelnik centralnego więzienia, ponadto w tym celu wymagana była zgoda właściwego sędziego do spraw penitencyjnych. W omawianym okresie w ramach regulaminu więziennego (Zarządzenie Nr 205/55 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 października 1955 roku w sprawie regulaminu więziennego — z późniejszymi zmianami, niepublikowane) przewidziane zostało prawo składania przez osadzonych prośb, skarg i wniosków. Wystąpienia te przedkładane mogły być w formie pisemnej lub ustnie, i to bez ograniczeń, na ręce prezesa sądu wojewódzkiego, sędziów lub prokuratorów w trakcie wizytacji przez nich jednostek penitencyjnych. Kolejny regulamin z 1966 roku (Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 lutego 1966 roku — regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności — Dz.U. M.S. z 1966 r. Nr 2, poz. 12) stanowił w § 79, że więzień ma prawo składać prośby, skargi i wnioski pisemnie lub ustnie sędziom, prokuratorom i innym osobom wizytującym więzienie (ta sama regulacja, dotycząca osoby tymczasowo aresztowanej, zawarta była w § 66 Zarządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 stycznia 1967 roku w sprawie regulaminu wykonywania tymczasowego aresztowania, Dz.U. M.S. z 1967 r. Nr 2, poz. 2). W innym miejscu regulaminu więziennego z 1966 roku podkreślano, że o odmowie przyj-

modelu nadzoru penitencyjnego zamykają dwa akty normatywne: Zarządzenie nr 183/66/S ministra sprawiedliwości i prokuratora generalnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 23 grudnia 1966 roku w sprawie zakresu nadzoru sądów i prokuratur nad zakładami karnymi, zakładami poprawczymi oraz schroniskami dla nieletnich⁴³ i Ustawa z dnia 14 kwietnia 1967 roku o Prokuraturze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁴⁴.

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z grudnia 1966 roku stanowiło próbę uporządkowania instytucji nadzoru penitencyjnego, zwłaszcza w zakresie rozgraniczenia kompetencji organów sądowych i prokuratorskich oraz w odniesieniu do przestrzegania zasad współpracy i koordynacji czynności związanych z tym zagadnieniem. Zakres nadzoru uległ rozszerzeniu i objął także zakłady poprawcze oraz schroniska dla nieletnich. W myśl tego zarządzenia odpowiedzialność w tym zakresie miała spoczywać na właściwych (ze względu na położenie nadzorowanych jednostek) prezesach sądów wojewódzkich oraz prokuratorach wojewódzkich. Czynności nadzorcze mogły być zlecane wyznaczonym sędziom lub prokuratorom.

Zarządzenie z 1966 roku utrzymywało dotychczasową praktykę, w ramach której zagadnienia związane z prawidłowością wykonywania środków izolacyjnych leżały w gestii sędziowskiego nadzoru penitencyjnego⁴⁵. Nadzór sprawowany przez organy prokuratorskie obejmował zagadnienia zaliczane do tak zwanego pojęcia legalności⁴⁶. W omawianym dokumencie podkreślano, że działania

mowania pokarmów oraz o istnieniu poważnego niebezpieczeństwa dla życia i zdrowia więźnia, jak również o przedsięwziętych w tym zakresie środkach należy niezwłocznie powiadomić organ sprawujący nadzór penitencyjny (§ 52). W ramach omawianego zarządzenia (§ 159) istniał także obowiązek poinformowania organów nadzoru penitencyjnego o fakcie pozostawienia skazanego, który powinien być zwolniony z jednostki penitencyjnej, na leczeniu w szpitalu więziennym.

⁴³ Dz.U. M.S. z 1966 r. Nr 6, poz. 67. (Zarządzenie to zgodnie z § 13 uchylało obowiązujące do 1 stycznia 1967 roku pismo okólne Nr 7/58/4 z dnia 12 kwietnia 1958 roku ministra sprawiedliwości i prokuratora generalnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w sprawie uregulowania zakresu nadzoru sądów i prokuratur nad zakładami karnymi).

⁴⁴ Dz.U. z 1967 r. Nr 13, poz. 55.

⁴⁵ Aktywność sędziego dotyczyć miała kontroli i oceny: 1. działalności komisji penitencyjnej; 2. klasyfikacji; 3. zatrudniania; 4. nauczania i zajęć kulturalno-oświatowych; 5. stosowania kar dyscyplinarnych i nagród jako środków oddziaływania penitencyjnego; 6. warunków bytowych; 7. opieki zdrowotnej i warunków sanitarnych; 8. opracowywania wniosków i opinii w sprawach o warunkowe zwolnienie; 9. prawidłowości postępowania wykonawczego sądów, zwłaszcza w zakresie zarządzania wykonywania kar zastępczych pozbawienia wolności; 10. działalności z zakresu opieki postpenitencyjnej; 11. podejmowanych nowych form i metod oddziaływania wychowawczego; 12. sposobu załatwiania próśb, skarg i wniosków przez administrację jednostek podległych nadzorowi.

⁴⁶ Nadzór prokuratorski dotyczył: 1. legalności osadzania i zwalniania z objętych nadzorem jednostek; 2. prawidłowości postępowania administracji w stosunku do skazanych korzystających z przerwy w odbywaniu kary oraz legalności innej nieobecności więźniów w zakładzie karnym; 3. stosowania szczególnych środków bezpieczeństwa i siły fizycznej przez funkcjonariuszy służby więziennej wobec osadzonych; 4. stosowania kar dyscyplinarnych i ulg pod względem ich wpływu

nadzorcze nie oznaczają zwierzchnictwa uprawnionych podmiotów nad administracją zakładów karnych, aresztów śledczych (inaczej rzecz się miała w odniesieniu do zakładów poprawczych czy też schronisk dla nieletnich). W związku z tym w ramach działań tych nie mogło dochodzić do przejmowania kierownictwa i wydawania poleceń administracji penitencjarnej. Formami ingerencji nadzorczej w myśl analizowanego zarządzenia były instrukcje, wskazówki i wsparcie udzielane administracji zakładów karnych przez sędziów lub prokuratorów.

Wspomniany akt prawny określał również procedurę rozwiązywania sporów kompetencyjnych oraz rozstrzygania wątpliwości w zakresie uprawnień i obowiązków nadzorczych. W przypadku sporu decyzję podejmował prezes sądu wojewódzkiego w porozumieniu z prokuratorem wojewódzkim. W sytuacji braku porozumienia między dwoma wyżej wymienionymi podmiotami rozstrzygać miał minister sprawiedliwości we współpracy z prokuratorem generalnym Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁴⁷. Tak ukształtowana formuła wyraźnie pokazywała, że żaden ze wskazanych organów nie chciał na tym etapie rezygnować ze swojej dominującej pozycji w zakresie nadzoru nad funkcjonowaniem systemu penitencjarnego.

Wyrazem tej rywalizacji była uchwalona 14 kwietnia 1967 roku ustawa o Prokuraturze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁴⁸. Zgodnie z jej art. 3 jednym z wyraźnie określonych zadań prokuratury było sprawowanie nadzoru nad wykonaniem wyroków w sprawach karnych, postanowień o tymczasowym aresztowaniu oraz innych orzeczeń o pozbawieniu wolności. W art. 34 odnajdujemy definicję prokuratorskiego nadzoru penitencjarnego, który miał obejmować przede wszystkim kontrolę legalności osadzania oraz legalności wykonywania kary pozbawienia wolności, jak również wszelkich orzeczeń i decyzji o pozbawieniu wolności. W odniesieniu do trybu realizacji zadań nadzorczych ustawodawca przewidywał w art. 35, że prokuratorowi przysługuje prawo wstępu w dowolnym czasie do pomieszczeń zakładu karnego, w którym przebywają osoby pozbawione wolności, oraz przeglądania dokumentów i żądania wyjaśnień od administracji więziennej, przeprowadzania rozmów z osadzonymi, a także badania ich skarg i wniosków. Prokuratorowi przyznano prawo natychmiastowego zwolnienia więźnia w przypadku stwierdzenia faktu niezgodnego z prawem pozbawienia go wolności. Ponadto mógł on wstrzymać wykonanie każdej decyzji władz zakładu,

na stan porządku i dyscypliny; 5. postępowania administracji w sytuacji ujawnienia przestępstw popełnianych w trakcie izolacji przez osadzonych; 6. postępowania administracji w razie wypadków nadzwyczajnych (głodówka, zamach samobójczy, samookaleczenie, bunt, ucieczka, wypadek przy pracy); 7. stosowania zasad izolacji wobec osób tymczasowo aresztowanych; 8. zasadności stosowania tymczasowego aresztowania; 9. prawidłowości obliczania terminów odbywania kary pozbawienia wolności; 10. sposobu załatwiania próśb, skargi i wniosków przez administrację jednostek penitencjarnych. Zob. S.Pawela, *Model i funkcje sądu penitencjarnego...*, s. 20–21.

⁴⁷ P. Wierzbicki, *Nadzór penitencjarny...*, s. 577.

⁴⁸ Ustawa z dnia 14 kwietnia 1967 roku o Prokuraturze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. z 1967 r. Nr 13, poz. 55).

w którym przebywały osoby pozbawione wolności, jeżeli decyzja ta dotyczyła takiej osoby i była sprzeczna z prawem. O wstrzymaniu wykonania decyzji prokurator zawiadamiał niezwłocznie organ nadrzędny nad administracją zakładu.

Ten etap przeobrażeń na interesującym nas polu zamyka uchwalony 19 kwietnia 1969 roku Kodeks karny wykonawczy (dalej k.k.w. z 1969 roku), który wszedł w życie 1 stycznia 1970 roku⁴⁹. Regulacje, zwłaszcza te zawarte w przepisach art. 27–33 k.k.w. z 1969 roku (Rozdział IV Kodeksu), stanowiły podsumowanie dorobku, doświadczeń i rywalizacji sędziów i prokuratorów w obszarze zagadnień związanych z nadzorem nad prawidłowością i legalnością wykonywania środków o charakterze izolacyjnym⁵⁰. Rozwiązania prawne przyjęte w k.k.w. z 1969 roku ustawowo potwierdziły sądowy nadzór penitencjarny. Wśród organów postępowania wykonawczego pojawiają się sąd penitencjarny i osobno urząd sędziego penitencjarnego (art. 2 k.k.w. z 1969 roku). Podmioty te w ramach szczegółowych rozwiązań kodeksowych zostały wyposażone w cały szereg istotnych kompetencji, pozwalających na daleko idącą ingerencję w proces realizacji treści orzeczeń karnych⁵¹. Najważniejszą zmianą było istotne przesunięcie punktu ciężkości we wzajemnych relacjach między prokuratorem a sędzią penitencjarnym. Od tego momentu możemy mówić o sędziowsko-prokuratorskim modelu nadzoru penitencjarnego, w którym pozycja sędziego wzrosła kosztem kompetencji prokuratora. Nadzorowi penitencjarnemu miały podlegać z punktu widzenia legalności i prawidłowości: kara pozbawienia wolności, kara aresztu, kara aresztu wojskowego, tymczasowe aresztowanie oraz pobyt

⁴⁹ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. Nr 13, poz. 98). Kodeks ten był swoistą syntezą, podsumowaniem dorobku prawnego oraz naukowego od czasu pojawienia się tendencji do wprowadzenia trójpodziału prawa karnego na materialne, procesowe i wykonawcze. Ustawa z 19 kwietnia 1969 r. to obszerny, liczący 219 artykułów akt prawny, stanowiący kodyfikację podstawowych przepisów regulujących całokształt zagadnień związanych z wykonywaniem orzeczeń. Całość przepisów prawnych uchwalonych w 1969 r. zamknęła określony etap w zakresie zgłaszanych i wprowadzanych w życie przedsięwzięć zmierzających do sformułowania polskiej koncepcji nadzoru penitencjarnego.

⁵⁰ S. Paweła, *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 3.

⁵¹ W literaturze przedmiotu podkreślano, że konstrukcje przyjęte w ramach k.k.w. z 1969 roku zwłaszcza w obszarze organów o charakterze sądowym stanowiły nowe i oryginalne rozwiązania. Sformułowana została w tym okresie teza o zespoleniu funkcji orzekania (sądownictwo penitencjarnie) z funkcją czysto nadzorczą, która jednak była sprawowana przez odrębny organ postępowania wykonawczego, jakim stał się sędzia penitencjarny. Ten aspekt wprowadzonych zmian był poddawany krytyce ze względu na pewną sprzeczność w zakresie łączenia funkcji orzeczniczych z trybami o charakterze administracyjnym. Regulacje k.k.w. z 1969 roku starały się starannie oddzielić te dwie sfery aktywności organów o charakterze sądowym. Zabieg ten okazał się skuteczny, a co więcej, stworzył szerokie ramy dla procesu przenikania prawa do dziedziny wykonawczej. Charakteryzował się on zwiększeniem obszaru decyzyjnego leżącego wcześniej w gestii administracji penitencjarnej jako sfery zastrzeżonej dla sędziego penitencjarnego, a nawet samego sądu. Dzięki temu zabiegowi organy sądowe, zwłaszcza sędzia penitencjarny, stały się w określonym zakresie bezpośrednio odpowiedzialne za przebieg procesu resocjalizacji. Zob. S. Paweła, *Metodyka pracy sądowego nadzoru penitencjarnego*, Warszawa 1978, s. 2–5; H. Popławski, *op. cit.*, s. 27–271.

w ośrodku przystosowania społecznego⁵². Nadzór sprawowany przez sędziego penitencyjnego obejmować miał przede wszystkim prawidłowość wykonywania orzeczonej kary lub zastosowanego środka, zwłaszcza stosowanych metod i środków oddziaływania penitencyjnego (art. 27 k.k.w. z 1969 roku). W odniesieniu do prokuratora wspomniany akt prawny stwierdzał, że miał on nadzorować przede wszystkim legalność wykonywania orzeczonej kary lub zastosowanego środka. W ramach pojęcia legalności ustawodawca umieszczał: przestrzeganie praw i obowiązków osób pozbawionych wolności, legalność osadzania i przebywania w zakładzie karnym, areszcie śledczym oraz w ośrodku przystosowania społecznego, a także przestrzeganie przepisów o bezpieczeństwie w tych zakładach (art. 28 k.k.w. z 1969 roku)⁵³.

⁵² W tym miejscu należy przywołać także art. 196 k.k.w. z 1969 roku — na mocy tej regulacji do szpitali psychiatrycznych i innych zakładów leczniczych przeznaczonych do wykonywania środków zabezpieczających prawo wstępu na każdej porze w celu sprawdzenia warunków, w jakich przebywają sprawcy, oraz kontroli środków przedsięwziętych dla uniemożliwienia im ucieczki mieli sędzią penitencyjny i prokurator (regulacja ta stwarzała praktyczną możliwość kontroli tych swobodnych instytucji izolacyjnych przez podmioty powołane do realizacji zadań nadzorczych).

⁵³ Prokurator odpowiedzialny był także za kontrolę legalności umieszczenia i przebywania w zakładzie zabezpieczającym (art. 196 § 3 k.k.w. z 1969 roku). W skład kompetencji prokuratorów zgodnie z art. 209 k.k.w. z 1969 roku wchodził także nadzór nad aresztami Milicji Obywatelskiej, Wojsk Ochrony Pogranicza lub Wojskowej Służby Wewnętrznej w przypadku osadzenia w nich osoby tymczasowo aresztowanej lub skazanej. W tym miejscu warto także podkreślić, że k.k.w. z 1969 roku w art. 6 stwierdzał, że prokurator sprawuje nadzór nad wykonaniem wyroków w sprawach karnych, postanowień o tymczasowym aresztowaniu oraz innych orzeczeń i decyzji o pozbawieniu wolności w granicach i za pomocą środków przewidzianych w niniejszym kodeksie, a w kwestiach w nim nieunormowanych mógł stosować odpowiednie przepisy o prokuratorowskiej kontroli przestrzegania prawa. Przepis ten miał szczególne znaczenie w kontekście opisanych wcześniej rozwiązań zawartych w ustawie z 14 kwietnia 1967 roku o Prokuraturze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Opracowując k.k.w., zdecydowano się na unormowanie nadzoru prokuratorowskiego w tym właśnie Kodeksie, bez uchylania przepisów ustawy z 1967 roku. Z tego wynikała zbieżność niektórych szczegółowych rozwiązań obu regulacji ustawowych, a w kilku przypadkach ich rozbieżność (przykładem regulacji z zakresu działalności nadzorczej była możliwość zarządzenia przez prokuratora zwolnienia osadzonego z jednostki penitencyjnej zawarta w art. 36 ustawy z 1967 roku). Wprowadzona w art. 6 k.k.w. z 1969 roku możliwość stosowania przepisów o prokuratorowskiej kontroli przestrzegania prawa wywierała w praktyce także wpływ na środki i sposób wykonywania przez prokuratora zadań z zakresu nadzoru penitencyjnego. Przepisy o prokuratorowskim nadzorze nad wykonywaniem orzeczeń nie mogły naruszać ustawowych uprawnień sądów (art. 6 § 2 k.k.w. z 1969 roku). Dlatego istota działań prokuratorowskich musiała polegać na kontroli z punktu widzenia zgodności z prawem konkretnych czynności określonych podmiotów realizujących swoje kompetencje w obszarze postępowania wykonawczego. Stwierdziwszy naruszenie prawa, prokurator mógł złożyć sprzeciw lub określone wnioski albo wystąpienia, względnie wstrzymać sprzeczną z prawem decyzję. Nie mógł on wszakże w żadnym zakresie sam usuwać naruszeń. Jeżeli prokurator działał wyłącznie na podstawie przepisów o prokuratorowskiej kontroli przestrzegania prawa, stosować mógł przypisane do tego trybu środki, na które składały się: postępowanie wyjaśniające, włączenie się w toczące się postępowanie, wniesienie stosownego środka w celu usunięcia przyczyn sprzyjających naruszeniu prawa oraz żądanie wszczęcia przeciwko winnym postępowania

W zakresie trybu i formy realizacji uprawnień nadzorczych art. 31 k.k.w. z 1969 roku gwarantował zarówno sędziemu, jak i prokuratorowi dostęp do wszystkich zakładów i pomieszczeń, w których przebywały osoby pozbawione wolności⁵⁴. Wśród ogólnych regulacji (art. 27–33 k.k.w. z 1969 roku) dotyczących nadzoru penitencjarnego ustawodawca przewidywał możliwość wpływania przez sędziego penitencjarnego na działalność innych organów w sytuacji pojawienia się potrzeby wydania decyzji (w szczególności o charakterze administracyjnym) nienależącej do właściwości sędziego penitencjarnego (art. 33). Określona w k.k.w. z 1969 roku procedura rozwiązywania sporów kompetencyjnych pomiędzy sędzią penitencjarnym a prokuratorem wyraźnie przechylała szalę na stronę organów sądowych. Zgodnie z art. 32 k.k.w. z 1969 roku w przypadkach zbieżności zakresów czynności nadzorczych zarządzenie sędziego penitencjarnego i decyzja prokuratora wymagały wzajemnego uzgodnienia. W przypadku braku stosownego porozumienia o sprawie decydować miał ostatecznie sąd penitencjarny. Ustawodawca zastrzegał wyraźnie — w kontekście usunięcia wątpliwości co do bezstronności — że w podejmowaniu takiej decyzji nie może brać udziału sędzia, który wydał sporne zarządzenie.

Kompetencje sędziego penitencjarnego i prokuratora przeplatały się, tworząc rozległą sieć mechanizmów oddziaływujących na funkcjonowanie systemu penitencjarnego. Mogli oni być obecni na posiedzeniach komisji penitencjarnej (funkcja doradcza). W przypadku podjęcia przez tę komisję sprzecznej z prawem lub zasadami polityki penitencjarnej decyzji prokurator mógł wstrzymać jej wykonanie. Sędzia penitencjarny dysponował przede wszystkim analogicznym prawem do wstrzymania decyzji oraz dalej idącą kompetencją do uchylenia lub zmiany zakwestionowanej w trybie art. 42 k.k.w. decyzji komisji penitencjarnej⁵⁵. Przyznanie przez naczelnika zakładu karnego najwyższej z nagród, w postaci zezwolenia uprawniającego skazanego do opuszczenia zakładu karnego na czas nieprzekraczający pięciu dni, było uzależnione tylko od zgody sędziego penitencjarnego (art. 55 § 4 k.k.w. z 1969 roku). Uprzednia akceptacja z jego strony była niezbędna także w przypadku wymierzenia jednej z najsurowszych kar dyscyplinarnych, jaką było umieszczenie skazanego na oddziale izolacyjnym na okres od jednego do sześciu miesięcy (art. 57 § 2 k.k.w. z 1969 roku)⁵⁶. Do tego samego rodzaju środków nadzorczych zaliczyć należy konstrukcję zawartą w art. 88 § 1

w przedmiocie odpowiedzialności służbowej, dyscyplinarnej lub materialnej. Szerzej zob. S. Paweła, *Kodeks karny wykonawczy. Nadzór...*, s. 19 n., E. Hansen, *Problemy...*, s. 121–123.

⁵⁴ Ta ustawowa gwarancja pozwalała na nieskrępowane wykonywanie funkcji nadzorczych. Podmioty realizujące czynności nadzorcze mogły w praktyce: 1. swobodnie poruszać się w każdym czasie i bez ograniczeń po danej jednostce penitencjarnej; 2. przeglądać dokumenty; 3. żądać bezpośrednich wyjaśnień od administracji; 4. przeprowadzać na osobności rozmowy z osadzonymi; 5. badać skargi i wnioski pochodzące od osadzonych.

⁵⁵ S. Paweła, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 1972, s. 162–163.

⁵⁶ R. Skobejko, *Sędzia penitencjarny a polityka nagród i kar*, „Przegląd Penitencjarny” 24, 1969, nr 4, s. 42–54.

omawianego aktu prawnego. Zgodnie z przywołanym przepisem należało zawiadomić sędziego penitencyjnego o zastosowaniu wobec osoby tymczasowo aresztowanej kary dyscyplinarnej twardego łóża. Zarówno sędzia penitencyjny, jak i prokurator (art. 58 k.k.w. z 1969 roku) w związku z karaniem skazanych mieli możliwość wstrzymania, uchylecia albo zmiany decyzji o karze dyscyplinarnej.

Zwiększenie kompetencji sędziów penitencyjnych, co do których ustawodawca miał wyraźnie większe zaufanie, było zauważalne. Decyzje o zezwoleniu na opuszczenie zakładu karnego w wypadkach losowych co do zasady podejmował sędzia penitencyjny (art. 59 § 1 k.k.w. z 1969 roku). Był on władny także w zakresie odliczenia czasu pobytu skazanego poza jednostką penitencyjną od okresu odbywania kary, gdyby osadzony nadużył w takiej sytuacji zaufania⁵⁷.

W art. 30 k.k.w. z 1969 roku przewidziana była delegacja dla ministra sprawiedliwości, który w porozumieniu z prokuratorem generalnym Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej miał określić bliżej zakres i tryb sprawowania nadzoru penitencyjnego przez sędziego penitencyjnego i prokuratora. Wykonanie tej delegacji znacznie się opóźniło, stosowne zarządzenie zostało wydane dopiero w 1981 roku⁵⁸. Podstawowym celem tego aktu prawnego było uszczegółowienie zakresu i trybu nadzoru penitencyjnego oraz próba rozgraniczenia kompetencji organów nadzorczych⁵⁹. Sfera nadzoru realizowanego przez sędziego penitencyjnego została określona w sposób bardzo szczegółowy (aż 17 punktów rozporządzenia dotyczyło tej kwestii), z uwzględnieniem całokształtu działalności zakładów penitencyjnych. Nadzór ten miał dotyczyć podstawowych zasad

⁵⁷ Zgodnie z art. 59 § 2 k.k.w. z 1969 roku w nagłych wypadkach zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu mógł udzielić naczelnik zakładu karnego. W takich przypadkach był on zobowiązany niezwłocznie zawiadomić o tym sędziego penitencyjnego oraz prokuratora. Sędzia penitencyjny w sytuacji braku niebezpieczeństwa dla zdrowia i po zasięgnięciu opinii lekarza mógł zezwolić mimo sprzeciwu skazanego na dokonanie zabiegu zmierzającego do usunięcia tatuażu o treści obraźliwej lub nieprzyzwoitej (art. 63 k.k.w. z 1969 roku). Mógł on także zarządzić wykonanie kar w innej kolejności niż wynikająca z ogólnej zasady opierającej się na kolejności uprawnienia się tych orzeczeń. Podejmując w tym zakresie stosowne rozstrzygnięcie (zarządzenie), sędzia penitencyjny powinien kierować się względami penitencyjnymi (art. 64 k.k.w. z 1969 roku). Ważne zadania powierzano mu również w zakresie realizacji orzeczeń związanych z nadzorem ochronnym. Sędzia penitencyjny wyznaczał w ramach tej instytucji kuratora sądowego, który miał sprawować bezpośredni nadzór nad skazanym. Sędzia, wyznaczając kuratora sądowego, mógł ponadto powierzyć sprawowanie bezpośredniego nadzoru zakładowi pracy, w którym skazany był lub miał być zatrudniony (względnie podmiotem tym mogły być organizacja społeczna lub instytucja godna zaufania). Jeżeli w ramach nadzoru ochronnego orzeczono zakaz pobytu w określonych miejscowościach lub wyznaczono inne miejsce pobytu, sędzia penitencyjny zawiadamiał o tym właściwy organ prezydium rady narodowej i komendę Milicji Obywatelskiej. (art. 92 i 93 k.k.w. z 1969 roku). Zgodnie z art. 209 podejmował on też decyzje o umieszczeniu skazanego dla potrzeb procesowych w areszcie Milicji Obywatelskiej, Wojsk Ochrony Pogranicza lub Wojskowej Służby Wewnętrznej.

⁵⁸ Zarządzenie ministra sprawiedliwości Nr 2/81/P z dnia 4 lutego 1981 roku w sprawie zakresu i trybu sprawowania nadzoru penitencyjnego (Dz.U. M.S. z 1981 r. Nr 1, poz. 3).

⁵⁹ E. Janiszewska-Talago, *op. cit.*, s. 72.

funkcjonowania systemu penitencyjnego, badań osobopoznawczych i kontroli postępów w resocjalizacji, oceny środków oddziaływania penitencyjnego, opieki postpenitencyjnej oraz współdziałania ze społeczeństwem. Nadzór prokuratorski jawił się jako zdecydowanie bardziej syntetyczny. Zgodnie z § 3 omawianego zarządzenia miał on polegać na analizie legalności wykonywania orzeczonej kary, legalności osadzenia i przebywania skazanych w zakładach karnych oraz ich zwalniania stamtąd. Nadzór prokuratorski dotyczyć miał także: przestrzegania praw i obowiązków skazanych, w szczególności w zakresie, w jakim naruszenia tych praw i obowiązków mogą zagrażać porządkowi i dyscyplinie, stosowania przepisów o bezpieczeństwie w zakładach karnych, w tym tych dotyczących użycia broni, siły fizycznej i szczególnych środków bezpieczeństwa, prawidłowości postępowania administracji zakładów karnych w razie ujawnienia popełnienia przestępstwa, a także w nadzwyczajnych wypadkach, zwłaszcza dotyczących ucieczek, buntów, samouszkodzeń i zgonów. W przypadku nadzoru nad aresztami śledczymi prokurator powinien koncentrować się na potrzebach zabezpieczenia prawidłowego toku postępowania karnego, a zwłaszcza przestrzegania w stosunku do tymczasowo aresztowanych niezbędnej w tym zakresie izolacji. Nadzór prokuratorski dotyczący ośrodków przystosowania społecznego powinien uwzględniać potrzeby związane z ochroną społeczeństwa przed dalszymi naruszeniami prawa przez osoby umieszczane w tego typu ośrodkach⁶⁰.

Oceniając wskazane wyżej rozwiązania, należy podkreślić, że mimo formalnie równorzędnego potraktowania obu organów zakres kompetencji sędziego penitencyjnego wyraźnie wysuwał jego działalność na plan pierwszy. To przesunięcie akcentów należy traktować po pierwsze jako wyraz intencji ustawodawcy, którymi kierował się przy pracach nad k.k.w. z 1969 roku, a po drugie jako odpowiedź na praktykę sprowadzającą nadzór penitencyjny w kolejnych latach, począwszy od 1957 roku, właściwie tylko do jego sędziowskiego modelu⁶¹.

Kolejnymi chronologicznie aktami prawnymi odnoszącymi się do problematyki nadzoru penitencyjnego były uchwalona 20 czerwca 1985 roku ustawa Prawo o ustroju sądów powszechnych⁶² oraz pochodząca z tego samego dnia ustawa

⁶⁰ Zarządzenie z 1981 roku osobno określało zakres zadań dotyczących nadzoru sprawowanego przez sędziego i prokuratora nad legalnością i przebiegiem wykonywania środka zabezpieczającego polegającego na umieszczeniu sprawcy w szpitalu psychiatrycznym, zakładzie leczenia odwykowego lub innym odpowiednim zakładzie oraz w stosunku do osób przebywających na mocy orzeczenia sądu lub prokuratora na obserwacji w zakładzie leczniczym w związku z prowadzonym przeciwko nim postępowaniem karnym.

⁶¹ W literaturze przedmiotu z okresu wydania omawianego zarządzenia podkreślano (dość zgodnie), że przepisy te wydane zostały w momencie, gdy potrzeba nowelizacji konstrukcji przyjętych w 1969 roku była już wyraźnie widoczna. W tym czasie trwały już zaawansowane prace nad zmianami w prawie karnym, a zwłaszcza w obszarze rozwiązań dotyczących środków o charakterze izolacyjnym. Zob. E. Hansen, J. Śliwowski, *op. cit.*, s. 4; E. Janiszewska-Talago, *op. cit.*, s. 86–87.

⁶² Ustawa z dnia 20 czerwca 1985 roku Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. z 1985 r. Nr 31, poz. 137).

o Prokuraturze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁶³. Pierwszy z wymienionych aktów prawnych porządkował przestrzeń organizacyjną sędziowskiego nadzoru penitencyjnego. Druga z wymienionych regulacji była swoistym potwierdzeniem osłabienia pozycji prokuratury w zakresie nadzoru penitencyjnego i jednocześnie ostatnim aktem jej rywalizacji z sądownictwem na tym polu. Przepisy tej ustawy zasadniczo powtarzały unormowania dotyczące kompetencji prokuratora zawarte w kodeksie karnym wykonawczym z 1969 roku. Znamienne było jednak zawężenie zakresu działalności prokuratora wynikające z treści art. 35 ustawy o prokuraturze z 1985 roku (przepis ten nie określał już, jak to czynił art. 29 k.k.w. z 1969 roku, że do zadań związanych z nadzorem należy zaliczyć także kwestie związane z przestrzeganiem praw i obowiązków osób pozbawionych wolności). Nowa konstrukcja podkreślała natomiast, że nadzór prokuratora nad jednostkami penitencyjnymi obejmuje przede wszystkim kontrolę legalności osadzenia w nich skazanych oraz legalności wykonywania kary pozbawienia wolności, jak również wszystkich orzeczeń i decyzji o pozbawieniu wolności. Ostatnim akcentem analizowanej rywalizacji było przyznanie prokuratorowi w ramach art. 37 ustawy o prokuraturze z 1985 roku bardzo daleko idącej kompetencji. Mianowicie w razie stwierdzenia niezgodnego z prawem pozbawienia wolności prokurator zarządzał natychmiastowe zwolnienie osoby, wobec której takie pozbawienie wolności było stosowane. Jednocześnie mógł on także wstrzymać wykonanie każdej decyzji władz zakładu, w którym przebywały osoby pozbawione wolności, jeżeli dotyczyła ona osoby pozbawionej wolności i miała charakter sprzeczny z prawem. O wstrzymaniu wykonania decyzji prokurator niezwłocznie zawiadamiał organ nadrzędny nad administracją danej jednostki penitencyjnej⁶⁴.

Na mocy art. 113 ustawy o prokuraturze z 1985 roku zmieniona została delegacja art. 30 k.k.w. z 1969 roku — w efekcie podstawą aktów wykonawczych dla sędziowskiego nadzoru penitencyjnego stawały się art. 30 i 212 § 1 k.k.w. z 1969 roku, a dla nadzoru prokuratorskiego art. 13 i 35 ust. 2 Ustawy z dnia 20 czerwca 1985 roku o Prokuraturze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. W ramach wykonania tej ostatniej delegacji w dniu 22 stycznia 1988 roku prokurator generalny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wydał zarządzenie w sprawie zakresu i trybu wykonywania przez prokuratorów nadzoru penitencyjnego⁶⁵. Omawiana regulacja, licząca dwanaście paragrafów, zastąpiła w zakresie tak zwanego prokuratorskiego nadzoru penitencyjnego przepisy zarządzenia z 1981 roku, które od tej pory obowiązywało wyłącznie w odniesieniu do sędziowskiego nadzoru

⁶³ Ustawa z dnia 20 czerwca 1985 roku o Prokuraturze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. z 1985 r. Nr 31, poz. 138).

⁶⁴ B. Myrna, *Udział prokuratora w postępowaniu karnym wykonawczym*, [w:] *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, t. 9, red. L. Bogunia, Wrocław 2001, s. 282–283.

⁶⁵ Zarządzenie nr 2/88 Prokuratora Generalnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 stycznia 1988 roku w sprawie zakresu i trybu wykonywania przez prokuratorów nadzoru penitencyjnego (M.P. z 1988 r. Nr 9, poz. 79).

penitencjarnego⁶⁶. Zarządzenie z 1988 roku na nowo wyznaczało zakres prokuratorskich działań nadzorczych, który w istocie stanowił bezpośrednie powtórzenie § 3 zarządzenia z 1981 roku. W odniesieniu do środków realizacji nadzoru zarządzenie z 1988 roku (§ 5) powtarzało regulację sprzed siedmiu lat, dodatkowo przewidując możliwość składania przez prokuratorów wniosków, wnoszenia sprzeciwów oraz kierowania wystąpień. W zakresie przebiegu wizytacji, wykonywania zaleceń powizytacyjnych i zasad sporządzania sprawozdania z niej nowe zarządzenie zasadniczo powtarzało wcześniejsze regulacje (§ 7–9). Podobnie rzecz się miała w przypadku zasad współpracy z sędzią penitencjarnym (§ 10).

Ostatnim aktem prawnym regulującym prokuratorski nadzór penitencjarny w Polsce był wydany w 1992 roku w postaci rozporządzenia ministra sprawiedliwości regulamin wewnętrznego urzędowania powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury⁶⁷. Interesującą nas problematykę ujęto w dziale IV, zatytułowanym *Udział prokuratora w postępowaniu wykonawczym i nadzór penitencjarny*, w ramach rozdziału 3 — *Nadzór penitencjarny prokuratora* (§ 276–281). Omówione wyżej regulacje k.k.w. z 1969 roku, ustawy z 1985 roku o prokuraturze oraz wypracowane w ramach tych regulacji przepisy wykonawcze (Zarządzenie ministra sprawiedliwości z 4 lutego 1981 roku w sprawie zakresu i trybu sprawowania nadzoru penitencjarnego — w zakresie sędziowskiego nadzoru penitencjarnego, Zarządzenie nr 2/88 prokuratora generalnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 stycznia 1988 roku w sprawie zakresu i trybu wykonywania przez prokuratorów nadzoru penitencjarnego oraz Rozporządzenie ministra sprawiedliwości z dnia 11 kwietnia 1992 roku — regulamin wewnętrznego urzędowania powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury) obowiązywały aż do uchwalenia aktualnie obowiązującej kodyfikacji z 1997 roku⁶⁸.

Doświadczenia wynikające z praktyki działań nadzorczych wskazywały na wyraźne przesunięcie ciężaru tej instytucji w stronę nadzoru sędziowskiego. Prokuratorzy wykonywali swoje zadania najczęściej w sposób formalny, bez właściwego zaangażowania. Sędziowski nadzór penitencjarny zdecydowanie zaczął przeważać w końcowych latach obowiązywania regulacji z 1969 roku, było to widoczne zarówno w praktyce, jak i w dyskusji dotyczącej kierunku zmian

⁶⁶ P. Sobota, *op. cit.*, s. 334.

⁶⁷ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 11 kwietnia 1992 roku Regulamin wewnętrznego urzędowania powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury. (Dz.U. z 1992 r. Nr 38, poz. 163). Regulamin ten został wydany na podstawie art. 18 ust. 1 ustawy z dnia 20 czerwca 1985 roku o prokuraturze (Dz.U. z 1991 r. Nr 25, poz. 103, Nr 55, poz. 234, Nr 100, poz. 443 i Nr 113, poz. 491).

⁶⁸ Regulacje te zostały formalnie uchylone 1 września 1998 roku na mocy art. 257 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 1998 r. Nr 90, poz. 557, z późn. zm.) oraz § 9 rozporządzenia ministra sprawiedliwości z dnia 12 sierpnia 1998 roku w sprawie szczegółowego zakresu i trybu sprawowania nadzoru penitencjarnego (Dz.U. z 1998 r. Nr 111, poz. 698).

w zakresie nadzoru penitencyjnego⁶⁹. Sędziowski nadzór penitencyjny okazał się bardziej efektywny, a przede wszystkim stanowi on gwarancję praworządności i humanitarnego wykonywania kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania. Wyraźnie przeważały jego ustawowe umocowanie, niezawisłość sędziów w sprawowaniu swych funkcji oraz merytoryczne przygotowanie zdobyte w toku orzekania w sprawach penitencyjnych. Nadzór prokuratorski, zwłaszcza w okresie po uchwaleniu k.k.w. z 1969 roku, nie cieszył się takim prestiżem jak sędziowski. Prokuratorzy nie są organem niezawisłym w takim sensie jak sędziowie i trudno było uznawać ich decyzje za w pełni niezależne⁷⁰.

Ustawodawca, wprowadzając w 1997 roku nowe rozwiązania w zakresie nadzoru penitencyjnego, rezygnował z dualizmu na tym polu, powierzając to zadanie wyłącznie sędziom penitencyjnym. Analizując przedstawione w niniejszym opracowaniu przeobrażenia tej instytucji, możemy powiedzieć, że nadzór penitencyjny jest mocno zakorzeniony w polskim systemie prawnym. Wypracowany w ramach gromadzonych doświadczeń, kolejnych regulacji oraz ustaleń i postulatów doktryny model nadzorczy stanowi złożone przedsięwzięcie natury prawnej i organizacyjnej. Nadzór penitencyjny to mechanizm wyraźnie oddziałujący na praktykę wykonywania środków o charakterze izolacyjnym oraz na kierunki polityki penitencyjnej. Sędziowski nadzór penitencyjny sprawowany jest obecnie wyłącznie przez sędziego penitencyjnego oraz wojskowego sędziego penitencyjnego. Konsekwencją działań nadzorczo-kontrolnych są podejmowane przez sędziego określone prawem środki nadzorcze. Polegają one głównie na sprawdzaniu, zatwierdzaniu, poprawianiu (w tym uchylaniu i zmianie) aktów prawnych jednostki nadzorowanej. Nadzór penitencyjny jawi się nam jako rękojmia legalnego i prawidłowego wykonywania wszystkich środków o charakterze izolacyjnym.

Bibliografia

- Bogunia L., *Kilka uwag o regulacji nadzoru penitencyjnego w ustawodawstwie polskim z 1997 r.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa J. Wąsika*, red. L. Bogunia, Wrocław 1999.
- Czołgoszewski J., *Więziennictwo okresu stalinowskiego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2002.
- Fudali D., *Więziennictwo w strukturach Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Rzeszowie w latach 1944–1955 — rola i zadania*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2018, nr 98.
- Hansen E., *Nadzór penitencyjny sprawowany przez komisję, sędziego lub prokuratora*, „Nowe Prawo” 1966, nr 9.
- Hansen E., Śliwowski J., *Nadzór penitencyjny w PRL*, „Przegląd Penitencyjny i Kryminologiczny” 1982, nr 2.
- Hansen E., *Problemy nadzoru penitencyjnego*, Warszawa 1976.

⁶⁹ Zob. J. Wąsik, *Sędzia penitencyjny jako organ nadzoru nad wykonaniem kary pozbawienia wolności*, „Prawo” 173, 1990 (*Księga pamiątkowa ku czci profesor Marii Lipczyńskiej*), s. 156; P. Sobota, *op. cit.*, s. 319 n.

⁷⁰ T. Szymanowski, *Przemiany systemu penitencyjnego w Polsce*, Warszawa 1996, s. 71–75.

- Janiszewska-Talago E., *Wykonywanie nadzoru penitencjarnego przez sędziego penitencjarnego i prokuratora w świetle przepisów wykonawczych*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sądowego” 1983, z. 16.
- Jaxa-Maleszewski L., *Rozwój więziennictwa polskiego*, [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego (1918–1928)*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929.
- Kalisz T., *Sędziowski nadzór penitencjarny. Polski model nadzoru i kontroli nad legalnością i prawidłowością wykonywania środków o charakterze izolacyjnym*, Wrocław 2010.
- Karl Z., *Krótki zarys struktury organizacyjnej więziennictwa polskiego w latach 1944–1956*, „Przegląd Więziennictwa” 1962, nr 2.
- Lelental S., *Prawo karne wykonawcze*, Warszawa 1990.
- Makowski W., *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1932.
- Makowski W., *Zasady więziennictwa w przyszłym kodeksie karnym*, [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego (1918–1928)*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929.
- Migdał J., Raglewski J., *Kara pozbawienia wolności. Zarys dziejów polskiej doktryny, prawa i praktyki penitencjarnej*, Gdańsk 2005.
- Migdał J., *Polski system penitencjarny w latach 1956–2008 w ujęciu doktrynalnym, normatywnym i funkcjonalnym. Kontynuacja czy zmiana?*, Gdańsk 2008.
- Myrna B., *Udział prokuratora w postępowaniu karnym wykonawczym*, [w:] *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, t. 9, red. L. Bogunia, Wrocław 2001.
- Pawela S., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 1972.
- Pawela S., *Kodeks karny wykonawczy. Nadzór penitencjarny według k.k.w.*, Warszawa 1971.
- Pawela S., *Metodyka pracy sądowego nadzoru penitencjarnego*, Warszawa 1978.
- Pawela S., *Model i funkcje sądu penitencjarnego*, „Przegląd Penitencjarny” 1969, nr 1(21).
- Pawela S., *Narodziny i rozwój sądowego i prokuratorskiego nadzoru penitencjarnego*, [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988*, red. A. Marek, Warszawa 1990.
- Pawlak K., *Organizacja polskiego więziennictwa*, [w:] *Księga pamiątkowa więziennictwa polskiego (1918–1988)*, red. A. Marek, Warszawa 1990.
- Pawlak K., *Więziennictwo polskie w latach 1918–1939*, Kalisz 1995.
- Pomiankiewicz J., *Więziennictwo jako element aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej w latach 1944–1956*, „The Prison Systems Review (Przegląd Więziennictwa Polskiego)” 2019, nr 102.
- Popławski H., *Prawo penitencjarne*, Gdańsk 1984.
- Skobiejko R., *Sędzia penitencjarny a polityka nagród i kar*, „Przegląd Penitencjarny” 24, 1969, nr 4.
- Sobota P., *Nadzór penitencjarny*, [w:] *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa*, cz. 2, Warszawa 1997.
- Szymanowski T., *Przemiany systemu penitencjarnego w Polsce*, Warszawa 1996.
- Śliwowski J., *Sądowy nadzór penitencjarny*, Warszawa 1965.
- Śliwowski J., *Sądowy nadzór penitencjarny — nowa instytucja prawa i postępowania karnego*, „Nowe Prawo” 1959, nr 5.
- Śliwowski J., *Sądowy nadzór penitencjarny w ustawodawstwie polskim*, „Przegląd Penitencjarny” 1963, nr 1.
- Śpiewak J., *Zakres nadzoru penitencjarnego według kodeksu karnego wykonawczego z 1997 r.*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2000, nr 26.
- Świda-Łagiewska Z., *Sądownictwo penitencjarne jako instytucja procesowa*, Warszawa 1974.
- Turowicz S., *Prokuratura i nadzór penitencjarny w nowej organizacji więziennictwa*, [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego (1918–1928)*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929.
- Walczak S., *Prawo penitencjarne. Zarys systemu*, Warszawa 1972.
- Wąsik J., *Sędzia penitencjarny jako organ nadzoru nad wykonaniem kary pozbawienia wolności*, „Prawo” 173, 1990 (*Księga pamiątkowa ku czci profesor Marii Lipczyńskiej*).
- Wierzbicki P., *Nadzór penitencjarny*, [w:] *Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy. Praca zbiorowa*, red. P. Wierzbicki, Warszawa 1988.
- Wierzbicki P., *Szkic ogólny rozwoju penitencjarystyki w PRL*, [w:] *Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy. Praca zbiorowa*, red. P. Wierzbicki, Warszawa 1988.